

Het ontstaan van de CHU

De CHU heeft een ongewoon lange en tamelijk gecompliceerde voorgeschiedenis. Het beginpunt lag bij de breuk tussen Lohman en Kuyper in 1894 terwijl de Unie pas in 1908 opgericht werd nadat in twee stappen drie partijen waren gefuseerd. Deze drie partijen brachten elk hun eigen gedachtegoed in dat lang niet altijd met elkaar in overeenstemming was. Toch was er een aantal kernopvattingen waarin de drie partijen elkaar konden vinden. Deze betroffen onder andere de notie dat Nederland een protestantse natie was en ook in die zin geregeerd moest worden. Verder bestond er een gemeenschappelijke afkeer van moderne politieke verschijnselen waarbij de regering steeds meer afhankelijk werd van de Kamer, terwijl de Kamerleden op hun beurt afhankelijker werden van de kiezers en de partijbesturen.

Het opmerkelijke aan deze uitgangspunten was dat ze eens vanzelfsprekend en dominant waren. Na het derde kwart van de negentiende eeuw kwamen deze denkbeelden echter onder druk te staan van eerst de ARP en later de SDAP. Om in de gedachtewereld van de twintigste-eeuwse CHU te kunnen doordringen, is het goed de Unie te zien als de erfgenaam van het negentiende-eeuwse politieke denken. Meer specifiek: van het politieke gedachtegoed van conservatieven en behoudende liberalen.

Een andere belangrijke bron van het christelijk-historische denken vormden de opvattingen van Groen van Prinsterer. Zowel de CHU als de ARP beschouwde zich als diens erfgenaam. In dit hoofdstuk zal, naast een feitelijke beschrijving van het ontstaan van de CHU, veel aandacht worden geschonken aan de geestelijke wortels van het christelijk-historische denken.

Het politieke bestel na de grondwetsherziening van 1848

Politieke partijen waren in de eerste decennia na 1848 een onbekend fenomeen. De grondwetsherziening uit dat jaar schiep met de invoering van directe verkiezingen, ministeriële verantwoordelijkheid, vrijheid van vereniging en drukpers wel noodzakelijke voorwaarden voor partijvorming, maar negatieve herinneringen aan

de politieke verdeeldheid ten tijde van de Republiek en de Bataafse Tijd verhinderden daadwerkelijke vorming. Georganiseerde partijen werden geassocieerd met facties en bindende mandaten. De grondwet van 1848 stelde paal en perk aan bindende mandaten: 'De leden stemmen, elk volgens eed en geweten, zonder last van of ruggespraak met hen, die benoemen'. Samen met de bepaling 'De Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche volk' uit een ander artikel betekende dit dat de Kamerleden zelfstandig en onafhankelijk het algemeen belang moesten dienen.¹

De belangrijkste politieke stromingen na 1848, de liberalen en conservatieven, zagen zichzelf als de vertolkers van het algemeen belang. Voor Thorbecke stond de grondtoon van zijn tijd gelijk aan het liberalisme. De conservatieven zochten het algemeen belang elders, namelijk bij het karakter en de eigen richting van het Nederlandse volk. Ook de grondlegger en verpersoonlijking van de antirevolutionaire stroming, G. Groen van Prinsterer, beschouwde zijn opvattingen als de vertolking van het algemeen belang. Niet omdat ze in de liberale grondtoon van de tijd zouden vallen, maar omdat ze op christelijk-historische beginselen waren gebaseerd en omdat Nederland een protestantse natie was.

Waar elke stroming pretendeerde met een objectief kenbaar algemeen belang samen te vallen, was oppositie een moeilijk te legitimeren bezigheid. Oppositie werd meestal niet beschouwd als een kritische, opbouwende én tegelijk loyale oppositie, maar als de behartiging van allerlei bijzondere, vaak zelfzuchtige belangen. Een opmerkelijke uitzondering op deze denkwijze was Groen van Prinsterer die een oppositionele en kritische houding in de Tweede Kamer juist wel als nuttig en gerechtvaardigd beschouwde. Groen noemde zichzelf na de invoering van de directe verkiezingen dan ook een partijman die naar de Kamer was afgevaardigd door een godsdienstige partij. Hij pleitte voor politiek duidelijk te onderscheiden kiesverenigingen. Hoewel in de opvattingen van Groen dus weinig hinderpalen bestonden voor het oprichten van een georganiseerde partij zou hij deze stap toch niet zetten. Ook voor Groen was het stelselmatig verenigen van kiezers een bedreiging van zijn onafhankelijkheid. Bovendien stond zijn patricische afkomst een dergelijk optreden ook in de weg.

Verkiezingen hadden doorgaans een rustig verloop. Van opwinding was nauwelijks sprake. Dat had twee oorzaken. De eerste betrof de afstand tussen kiezer en gekozene. Om het algemeen belang te kunnen dienen, moest een Kamerlid afstand bewaren tot de kiezers in zijn district. Verkiezingscampagnes met toespraken en beloften waren uit den boze want die brachten de onafhankelijkheid van de kandidaat in gevaar. De publieke campagne beperkte zich tot strooibiljetten en enkele advertenties in kranten waarvan het bereik vanwege de hoge prijs echter beperkt was. Wel werden veel kiezers in persoonlijke gesprekken bewerkt door notabelen, predikanten, rentmeesters en verkiezingsagenten.

De tweede oorzaak was de verschillende taal die in Den Haag en door het electoraat werd gesproken. Kamerleden, redacteuren van kranten en tijdschriften, besturen van kiesverenigingen en andere politiek geïnteresseerden die meestal uit

de maatschappelijke bovenlaag afkomstig waren, spraken doorgaans in politieke termen als liberaal, constitutioneel, conservatief, reactionair, antirevolutionair of welk ander etiket op een bepaald moment in zwang was. Zo dachten de meeste kiezers echter niet. Zij stelden vooral belang in het feit of een kandidaat katholiek of protestant was. Zo vormden de protestantse kiezers tegenover een katholieke kandidaat meestal een verenigd front; zolang de politieke overtuiging van die kandidaat tenminste niet al te radicaal of reactionair was.

Het ontstaan van partijen

Zolang liberalen en conservatieven overeenstemden in hun waardering van de trits algemeen belang, afstand tussen kiezers en gekozenen en afkeer van partijen was het voor personen als Groen van Prinsterer moeilijk een voet tussen de deur te krijgen. Zijn positieve benadering van partijen, van verklaringen van kandidaten tijdens verkiezingen en van een loyale oppositie kon op een weinig enthousiast onthaal rekenen. Nu was het niet zo dat in Nederland rond 1860 het bestaan van verschillende beginselen werd ontkend. Integendeel, algemeen werd erkend dat er op staatkundig terrein sprake kon zijn van een conservatief en een liberaal beginsel. Het kenmerkende van een beginsel was dat van daaruit standpunten konden worden ingenomen op uiteenlopende terreinen als defensie, onderwijs, koloniën en belastingen. Doordat Groen zichzelf omschreef als afgevaardigd door een godsdienstige partij werd de antirevolutionaire richting door de liberalen het predikaat staatkundige partij ontzegd. Groen verhief in hun ogen namelijk een deelbelang, godsdienst, tot algemeen belang. Overigens kon Groen ook weinig belangstelling opbrengen voor zaken als spoorwegen en Nederlands-Indië.²

Er was daarnaast ook een meer fundamentele oorzaak dan gebrek aan belangstelling voor de geringe aandacht die Groen aan bepaalde onderwerpen wijdde. Groen had namelijk grote aarzeling om geloof en politiek rechtstreeks met elkaar in verband te brengen. Geheel in lijn met de traditionele opvattingen ging hij uit van de gedachte dat het door de zondeval voor de mens niet mogelijk was om Gods wil volledig te kennen.³ Bij veel staatkundige vraagstukken konden christenen dus tot verschillende standpunten komen.

De tijd dat partijdigheid in een slechte reuk stond, was echter aan het verdwijnen. De partijstrijd die aan het einde van de jaren zestig van de negentiende eeuw tussen liberalen en conservatieven ontbrandde, veranderde het beeld van de ideale kiezer. In de eerste decennia na 1848 was deze ideale kiezer vooral onafhankelijk. Hij woog zorgvuldig af wie van de kandidaten het geschiktst was om het algemeen belang te behartigen en liet na de verkiezingen zijn afgevaardigde in rust zijn werk doen. Vanaf de jaren zeventig werd de ideale kiezer in toenemende mate juist een partijganger die zich onvoorwaardelijk achter een vaandel schaarde en daar ook openlijk voor uitkwam. De voorheen geïdealiseerde onafhankelijke kiezer werd nu beschouwd als een windhaan die het aan beginselen ontbrak. Het doorbreken

van de bestaande kaders rond 1870 schiep de ruimte voor het ontstaan van een zelfstandige antirevolutionaire partij. Kuyper maakte met de oprichting van het dagblad *De Standaard* in 1872 en een zelfstandig electoraal optreden optimaal gebruik van de geboden ruimte. Zijn polariserende optreden, zijn scherpe bestrijding van conservatieven en liberalen en zijn beroep op gevoelens van loyaliteit droegen sterk bij aan de eerder geschetste herwaardering van partijdigheid.⁴

Het ontstaan van de ARP was meer dan de organisatie van orthodox-protestantse kiezers. Het was de vorming van een morele gemeenschap op politiek én kerkelijk terrein.⁵ Op politiek gebied stond bij Kuyper een nauwe relatie met de kiezers centraal die gebaseerd was op loyaliteit naar partij en leider. Een belangrijke manier om een eigen achterban te scheppen, was door de tegenstellingen zo scherp te maken dat daarin geen plaats meer was voor zwevende kiezers of twijfelaars. Kuyper presenteerde stemmen daarom als getuigen. In deze bewust nagestreefde sfeer van partijdigheid viel de oprichting van de ARP in 1879 in vruchtbare bodem.

Ook op andere gebieden was Kuyper veel beslijster dan Groen. Had Groen nog bedenkingen bij een rechtstreeks verband tussen geloof en politiek, Kuyper meende wel dat het mogelijk was om met een grote mate van zekerheid Gods wil vast te stellen. Dat kon volgens hem door gebruik te maken van de zogenaamde gereformeerde beginselen die de mens in staat stelden op systematische wijze tot kennis van Gods wil te komen. Weliswaar bleef de erfzonde volledige kennis uiteindelijk in de weg staan, maar meer dan tot dusver werd aangenomen kon de mens nu zeer dichtbij komen.⁶ Dat Kuyper in tegenstelling tot Groen wel een omvangrijk program opstelde, lag in het verlengde hiervan. In *Ons Program* werd de betekenis van het antirevolutionaire beginsel voor een breed scala aan onderwerpen uitgewerkt. Uiteraard voor het onderwijs, maar ook voor bijvoorbeeld defensie en financiën.

Niet alleen de kiezers moesten volgens Kuyper een vaandel volgen, maar ook de Kamerleden. In *Ons Program* schreef hij dat afgevaardigden dragers van beginselen waren en geen mannen van vertrouwen. Een afgevaardigde stond in een zedelijk verband met zijn kiezers.⁷ Antirevolutionaire kandidaten moesten daarom het program onderschrijven en, eenmaal gekozen, tot de Kamerclub toetreden. Het merendeel van de Kamerleden voelde er echter niets voor om hun zelfstandigheid op te geven. Zij beschouwden zich juist wel als vertrouwensmannen. Ze wilden blijven opereren als onafhankelijk Kamerlid. Tot aan de breuk tussen Kuyper en Lohman in 1894 bestonden zo binnen de ARP twee vleugels; een vooruitstrevende 'gauche' en een behoudende 'droite'.⁸ Tot de eerste vleugel behoorde Kuyper met zijn krant *De Standaard* en het merendeel van het partijkader, terwijl tot de tweede vleugel de meeste Kamerleden behoorden.

Ook op het terrein van verkiezingscampagnes kwamen de verschillende opvattingen over de aard van politiek tot uitdrukking. Tegen het einde van de jaren tachtig werd het organiseren van een verkiezingsbijeenkomst waarin een kandidaat de aanwezige kiezers toesprak, steeds gewoner. Voor de Kamerleden die belang bleven hechten aan hun zelfstandigheid was dit natuurlijk een onwelkome ont-

wikkeling, maar aangezien ook zij in toenemende mate onder een partijvaandel werden gekozen, werd het moeilijk om zich daar helemaal aan te onttrekken. Een voorbeeld van een kandidaat die zich met onverholven afkeer aanpaste, was jhr. G.J.T. Beelaerts van Blokland die in 1888 als antirevolutionair kandidaat in het kiesdistrict Tiel optrad. Pas na lang aandringen door de lokale kiesvereniging was hij bereid een verkiezingsrede te houden. Hij verborg zijn tegenzin echter niet. Het stond hem, zo hield hij zijn toehoorders voor, tegen om 'op beroep te gaan preeken.'⁹ De aanwezige kiezers moesten ook niet denken dat zijn redevoering een programma was dat hij de komende vier jaar zou gaan uitvoeren. Alleen als onafhankelijk Kamerlid zou hij de landsbelangen behartigen.

De verschillende opvattingen binnen de ARP over de plaats van de afgevaardigde en de kiezer zijn exemplarisch voor de ontwikkeling van het politieke bestel na 1870. Niet alleen onder antirevolutionairen bestonden bedenkingen bij de nieuwe ontwikkelingen. Ook conservatieve liberalen moesten weinig hebben van een emotionele binding tussen kiezers en afgevaardigden waarin loyaliteit voorop stond. In Nederland ontstonden zo twee politieke stijlen die tot ver in de twintigste eeuw naast elkaar zouden bestaan. Eén waarin een direct contact tussen kiezers en gekozenen centraal stond, waarin de kandidaten niet terugschrokken voor verkiezingsbeloften en waarin de partij een centrale rol speelde, en een stijl waarin Kamerleden een onafhankelijke positie voor zich opeisten, waarin verkiezingsmanifesten geen beloften bevatten, verkiezingscampagnes ingetogen waren en het partijverband ondergeschikt was aan de Kamerfractie. Het is niet moeilijk om hierin de ideaaltypen van de massapartij en de notabelenpartij te ontwaren.

Eenheid of scheiding

In de jaren dat Kuyper zijn eerste schreden in het publieke domein zette, ging hij uit van eenheid; eenheid van de mensheid en eenheid van de kerk. Deze eenheid omschreef hij als typisch gereformeerd. Halverwege de jaren tachtig van de negentiende eeuw onderbouwde Kuyper op theologische gronden echter de vorming van een eigen volksdeel. Waar eerst het verbindende op de voorgrond stond, kwam nu het scheidende naar voren. Hoewel zo in Kuypers denken een aanwijsbare verschuiving optrad, kan volgens de kerkhistoricus Augustijn niet van een rechtlijnige ontwikkeling worden gesproken.¹⁰ Beide elementen bleven in Kuypers theologie van de samenleving aanwezig, maar in de praktijk was sprake van een toenemend isolement. Zo werd in 1880 de Vrije Universiteit gesticht, terwijl de strijd om de vrijmaking van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1886 tot de Doleantie leidde en enkele jaren later tot een nieuw kerkgenootschap: de Gereformeerde Kerken van Nederland.

Het voortgaande proces van afscheiding en organisatie van de eigen groep leidde tot een reeks van breuken met voormalige medestanders. In 1880 brak bijvoorbeeld A.W. Bronsveld met Kuyper. Bronsveld was een ethisch-irenische predikant die

zich keerde tegen het overbrengen van kerkelijke tegenstellingen naar politiek terrein. Hij stond sympathiek tegenover het bijzonder onderwijs, maar was tegen het systematisch terugtrekken in bijzondere scholen waardoor het openbaar onderwijs aan zijn lot werd overgelaten. De oprichting van de VU was voor hem een breekpunt, want daardoor werd de positie van de theologische faculteiten aan de openbare universiteiten ondermijnd.¹¹ Twee jaar later werd Bronsveld gevolgd door een andere hervormde predikant, S.H. Buytendijk. Hij was sinds 1879 lid van het Centraal Comité van de ARP. Buytendijk verzette zich tegen Kuypers polemieken met de ethische theologen en was evenals Bronsveld gekant tegen de VU. In 1882 stapte hij uit het Centraal Comité en twee jaar later bedankte hij als lid van de partij.¹²

Voor een andere prominente predikant was de Doleantie het breekpunt. P.J. Hoedemaker, die van 1880 tot 1887 als hoogleraar aan de VU was verbonden, streefde naar een reorganisatie van de hervormde kerk van binnenuit om zo te komen tot een herstel van de orthodox-protestantse geloofsbelijdenis. Het ging Hoedemaker bovenal om herkerstening van de maatschappij. Dat kon niet bereikt worden door zich terug te trekken in eigen organisaties. Net als Bronsveld wenste hij daarom het openbaar onderwijs niet in de steek te laten en de kinderen over te laten aan het oprukkende ongelooft.¹³

Of de predikanten politiek alleen stonden in hun verzet tegen Kuypers ondermijning van de hervormde kerk en de eenheid van de (hervormde) natie is moeilijk te bepalen. Bronsveld en Buytendijk waren in ieder geval optimistisch gestemd want in 1888 richtten zij samen met de ethische hoogleraar J.J.Ph. Valeton de Nationale Partij op. Dit was een poging om de hervormde kiezers die trouw aan de volkskerk waren gebleven politiek te verenigen. Het tijdstip leek niet ongunstig want inmiddels was er nog een grief jegens Kuyper bijgekomen. Het electorale verbond dat deze in de aanloop naar de verkiezingen van 1888 met de katholieken had gesloten, werd door veel hervormden namelijk als een verraad aan het protestantse karakter van de natie opgevat. Kuyper kon na afloop van de verkiezingen echter opgelucht ademhalen. De Nationale Partij was op een flagrante mislukking uitgedraaid. De Doleantie leek geen nadelige electorale effecten te hebben opgeroepen. Veel hervormde kiezers waren de ARP trouw gebleven.

De breuk in de ARP

De verkiezingen van 1888 leverden katholieken en antirevolutionairen een Kamermeerderheid op. Kiesrechtuitbreiding, herziening van de kiesdistricten en de stembuscoalitie hadden de liberalen in de minderheid gebracht. De weg was nu vrij voor een christelijk kabinet. De antirevolutionaire formateur Æ. baron Mackay trad in april 1888 aan met een kabinet waarin vier antirevolutionairen, twee katholieken en twee conservatieven zitting hadden.¹⁴ Partijleider Kuyper bleef buiten het kabinet, terwijl Lohman in de Kamer bleef om zo de eenheid van de

Kamerclub te bewaken. Nadat in 1889 een wijziging van de lager onderwijswet tot stand was gekomen die een gedeeltelijke subsidiëring van het bijzonder onderwijs mogelijk maakte, was de belangrijkste bestaansgrond van het kabinet weggefallen. Op andere terreinen bleek de eensgezindheid beduidend geringer zodat al snel onenigheid tussen de coalitiegenoten de kop op begon te steken.

Binnen de ARP begon Kuyper in de loop van 1889 afstand te nemen van het kabinet. In *De Standaard* verweet hij het kabinet zijn antirevolutionair karakter te verloochenen. Regelmatig drong hij aan op de verwezenlijking van de antirevolutionaire programmapunten. Ook de Kamerclub kreeg verwijten; haar opstelling zou bleek en slap zijn. Voor Kuyper hoefde het kabinet niet de hele rit uit te zitten. Wanneer zich een geschikte gelegenheid voordeed, zou het er goed aan doen af te treden. Dat zou, zeker vanuit electoraal oogpunt, de voorkeur verdienen boven een weinig geprofileerd aanblijven.¹⁵

Een geschikt ogenblik voor het kabinet om af te treden, was volgens Kuyper de verwerping in januari 1890 van de begroting van de minister van Koloniën, L. W. C. Keuchenius, door de liberale meerderheid in de Eerste Kamer. Voor Kuyper was het nu buigen of barsten. Of het kabinet moest aftreden of de Eerste Kamer moest worden ontbonden. Maar het kabinet zag geen noodzaak het advies van Kuyper te volgen. Het wilde doorgaan, zodat Keuchenius aftrad en vervangen werd door Mackay die op zijn beurt op Binnenlandse Zaken opgevolgd werd door Lohman. Voor de antirevolutionaire ministers en het merendeel van de Kamerclub vorderde het landsbelang dat het schip van staat verder moest. De belangen van de ARP waren niet maatgevend. Voor Kuyper lag het primaat juist bij de partij en was het belang van het kabinet daaraan ondergeschikt. Tot aan de verkiezingen van 1891 bleef hij het kabinet uiterst kritisch volgen in *De Standaard*.¹⁶

De verkiezingen van juni 1891 leverden, zoals verwacht, de ARP flink zetelverlies op. Teleurstelling over de resultaten van het kabinet en onenigheid met de katholieken hadden ertoe geleid dat veel antirevolutionairen hun zetel aan een liberaal hadden moeten afstaan. Het kabinet-Mackay trad af en werd opgevolgd door het liberale kabinet-Van Tienhoven-Tak van Poortvliet. Kuyper noch Lohman liet zich kandidaat stellen, waardoor directe botsingen tussen hen voorlopig uitbleven. Wel bleef Kuyper in zijn dagblad de Kamerclub ook na 1891 zeer kritisch volgen. Bij veel Kamerleden nam de irritatie over de buiten het parlement staande partijleider daarom toe.

Het conflict dat tot de breuk tussen Lohman en Kuyper zou leiden, ontstond naar aanleiding van de in september 1892 door minister J. P. R. Tak van Poortvliet bij de Tweede Kamer ingediende ontwerp-kieswet. Hierdoor zou het aantal kiesgerechtigden van ongeveer 300.000 naar 800.000 stijgen. Kuyper had in *De Standaard* het ontwerp direct ondersteund zonder met de Kamerclub of andere vooraanstaande partijleden te overleggen. De conservatieven onder de antirevolutionaire Kamerleden verzetten zich echter tegen het voorstel. Zij vonden de uitbreiding veel te ver gaan. Lohman schaarde zich bij hen. In de *Protestantsche Noord-Brabander* wees hij erop dat het voorgestelde kiesrecht niets van doen had

met het huismanskiesrecht zoals de ARP dat altijd had voorgestaan. Opnieuw had de partijleider de Kamerclub voor een fait accompli gesteld door zich zo snel voor het ontwerp uit te spreken.

Een nieuw incident werd voor Lohman de spreekwoordelijke druppel. In het voorjaar van 1893 werd Lohman door de antirevolutionaire kiesvereniging uit Gouda benaderd voor een kandidatuur. Lohman kreeg twee vragen voorgelegd: één over zijn houding ten aanzien van het voorstel van Tak en één over de wenselijkheid van een progressieve koers van de partij. Aangezien Lohman op geen van beide vragen met een volmondig ja antwoordde, besloot de kiesvereniging niet hem maar A. Brummelkamp kandidaat te stellen. Kort daarop kwam Lohman erachter dat de vragen die hem door het bestuur van de kiesvereniging waren voorgelegd door Kuyper waren gesuggereerd, en dat deze daarna had geadviseerd niet hem maar Brummelkamp te kandideren. Hiermee had Kuyper in Lohmans ogen het noodzakelijke vertrouwen geschonden. Voorlopig werd elke correspondentie opgeschort.¹⁷

In januari 1894 werd Lohman alsnog tot afgevaardigde gekozen, nu voor het kiesdistrict Goes. Een week na zijn toelating tot de Kamer hield hij een grote rede tegen de kieswet. Het debat in Tweede Kamer was inmiddels in een beslissend stadium terechtgekomen. Na enkele felle debatten werd een amendement aangenomen dat voor Tak van Poortvliet onaanvaardbaar was. Hij trok zijn wetsvoorstel in waarna door een ontbinding van de Tweede Kamer het geschil aan de kiezers werd voorgelegd. De verkiezingen van april 1894 stonden geheel in het teken van de vraag: voor of tegen Tak? Uitbreiding van het kiesrecht zover de grondwet het toeliet of een beperkte toename van het electoraat. Kuyper steunde alle kandidaten die voorstander waren van een zo ruim mogelijke uitbreiding. De tegenstanders roerden zich ook. Op 28 maart publiceerden tien aftredende antirevolutionaire Kamerleden een manifest waarin zij Taks voorstellen afkeurden. Dit manifest kon niet voorkomen dat twee dagen later de Deputatenvergadering – de algemene vergadering van antirevolutionaire kiesverenigingen – zich vierkant achter Kuyper opstelde. Met overgrote meerderheid stelde de vergadering zich achter het streven naar uitbreiding van het kiesrecht tot de uiterste grens. De verkiezingen werden getypeerd als een strijd tussen conservatieven en degenen die voor het volk achter de kiezers opkwamen.¹⁸

Voor Kuyper betekende het manifest van de tien Kamerleden een opstand tegen de partijleider. ‘Heerenmuitertij’, zo omschreef Kuyper de recente gebeurtenissen. In het vervolg zou hij ze ‘aristocraten’ noemen. Inderdaad waren alle ondertekenaars van het manifest dragers van adellijke titels. Ook de vrij-antirevolutionaire fractie zou later voornamelijk jonkheren, baronnen en graven tellen. Toch kan daar niet uit afgeleid worden dat de vrij-antirevolutionairen hun kiezers voornamelijk uit de hogere kringen haalden. In de meeste kiesdistricten waren de besturen van de kiesverenigingen wel trouw aan Kuyper gebleven, maar waren er ook heel wat leden die de ARP vaarwel hadden gezegd. Of zij voornamelijk uit de hogere lagen afkomstig waren, is bij gebrek aan gegevens niet duidelijk.

Na de verkiezingen keerden vijftien antirevolutionairen terug in de Kamer. Zeven van hen organiseerden zich in mei in de fractie-Lohman. In dezelfde maand werd Lohman tevens hoofdredacteur van het dagblad *De Nederlander*. De formalisering van de breuk in een nieuw partijverband vond echter voorlopig nog niet plaats. Tot in 1896 koesterde Lohman de hoop dat er nog een hereniging zou kunnen plaatsvinden. In november 1896 werd echter een verdere stap tot scheiding genomen door de oprichting van een Commissie van Advies. Deze commissie kreeg tot taak advies en zonodig leiding te geven aan die antirevolutionairen die wel het program uit 1879 aanvaardden maar niet Kuypers leiding van de partij. In de aanloop naar de verkiezingen van 1897 deed Kuyper nog een voorstel tot hereniging, maar na een enkel gesprek besloot de Commissie van Advies daar niet verder op in te gaan.¹⁹

Formele partijvorming was nu de volgende stap. In oktober 1897 werd besloten een partij op te richten. Het door de Commissie van Advies ontworpen program en de statuten werden in september 1898 door de aangesloten kiesverenigingen goedgekeurd. De partij noemde zich de Christelijk-Historische of Vrij-Antirevolutionaire Partij. De laatste, meest gebruikte naam sprak boekdelen: antirevolutionair, maar vrij van partijtirannie en fractiediscipline. Dat gold evenzeer voor de vervanging van het Centraal Comité door een Commissie van Advies.

De concrete aanleiding voor de breuk tussen Lohman en Kuyper was het ontwerp voor de nieuwe kieswet geweest. Daarnaast hadden Kuypers machinaties bij de kandidaatstelling te Gouda tot een vertrouwensbreuk geleid. Hoewel dit al voldoende aanleiding was voor een breuk, valt er nog een andere, meer fundamentele dimensie aan het conflict te ontwaren, namelijk een sterk uiteenlopende visie op de rol van de partij, de verhouding tussen Kamerfractie en partijleider, de status van een program en de verhouding tussen regering en parlement.

Voor Lohman vertegenwoordigde een Kamerlid in de eerste plaats niet zijn district of zijn kiezers, maar het gehele volk. Om dit te kunnen waarmaken, moest een Kamerlid zowel tegenover zijn kiezers als tegenover zijn partij een zekere zelfstandigheid bewaren. De politieke leiding van een partij moest ook liggen bij degenen die tot het bedrijven van politiek groepen waren, de Kamerleden. Kamerleden dienden de kiezers wel duidelijk te maken vanuit welke beginselen ze politiek bedreven, maar een program van actie met concrete punten was uit den boze. Deze beloften bonden de afgevaardigden namelijk in hun houding jegens de regering waardoor het beleid indirect in handen van de kiezers werd gelegd.

De regering nam in de opvattingen van Lohman een zelfstandige plaats in. De macht die ze bezat diende ze echter wel aan te wenden ten bate van het volksbelang. Haar gezag ontleende ze niet aan de volkswil, maar aan een in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods. Lohman voerde daarom een loyale oppositie. Uit principe was hij een gouvernementeel man. De betekenis van het parlementaire

stelsel lag volgens hem daarin dat de Staten-Generaal de regering en wetgeving binnen de grenzen van wet en recht moesten houden.

Interessant is het om te zien hoe Lohman dit standpunt in 1922 uiteenzette voor de in zijn ogen eenvoudige kiezers van Tholen die van hun stemrecht geen gebruik wensten te maken omdat het kiesrecht volgens hen voortvloeide uit de revolutionaire opvatting dat al het recht en gezag zijn oorsprong in de mens zelf vindt. Volgens Lohman berustte dit op een misverstand. Gehoorzaamheid aan de overheid is van Godswege verordend, zo hield hij zijn lezers voor, en in Nederland is de koningin de overheid. Stel nu, zo schreef Lohman, dat de koningin tot haar onderdanen komt en zegt dat ze van Godswege geroepen is om over hen te regeren. Dat kan ze alleen doen wanneer er vaste regels zijn waarnaar haar ambtenaren zich moeten gedragen. Aangezien de koningin haar macht ten bate van het volksbelang moet aanwenden, richtte ze zich vervolgens tot haar onderdanen: 'Het is mij er om te doen, die regelen zoo billijk mogelijk te maken, met inachtneming van aller belang, en zóó, dat gij, mijne onderhoorigen, u verblijden kunt dat ik uw Koningin ben. Maar ik weet niet goed welke uwe behoeften en wenschen zijn. Die zijn ook niet altijd en overal hetzelfde. Ik verzoek u daarom, mij die behoeften kenbaar te maken en mij raad te geven, hoe ik op de beste wijze daaraan kan voldoen.'²⁰

Hiermee schetste Lohman in een notendop zijn lezing van het ontstaan van de Staten-Generaal. Deze was niet voortgekomen uit de wens van de ingezetenen om mee te beslissen, maar uit de wens van de overheid om hun behoeften en wensen te kennen. Maar hoe moest de Staten-Generaal worden samengesteld? Nu volgde in even kort bestek de ontwikkeling van het kiesrecht. 'Nu treden eerst vooruit de mannen van vermogen, en spreken hun gevoelens uit. Maar dan komen ook al de min- en onvermogenen en verzoeken H.M. ook eens naar hen te luisteren. Daarna komen de vrouwen en zeggen: 'Majesteit, die mannen weten wel veel, maar niet alles. Er zijn toestanden in de wereld, die zij niet goed kennen; ook slechte toestanden, die zij echter, omdat zij mannen zijn, gaarne handhaven. Wij verzoeken dus U.M. ook eens naar ons te willen hooren.'²¹ Aangezien de hele ontwikkeling van de Staten-Generaal en het kiesrecht uit de wens van de overheid voortkwam, konden er volgens Lohman ook geen bezwaren bestaan om aan die wens te voldoen en dus gebruik te maken van het kiesrecht. Opvallend in het betoog van Lohman was de ondergeschikte positie van het parlement. Het was een orgaan waardoor de onderdanen hun wensen aan de overheid kenbaar maakten. Juist door de eenvoud van het betoog, geeft het helder en kernachtig aan waarom de regering zelfstandig diende op te treden en haar legitimatie niet aan het parlement ontleende.

Wat Lohman in 1922 in eenvoudige bewoordingen aan de kiezers van Tholen zou voorhouden, stond in 1896 ook centraal in het beginselprogramma van de vrij-antirevolutionairen. Gezag en vrijheid, samen met de instellingen die ze moesten handhaven, vonden hun grondslag niet in de volkswil, maar in een in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods.²² Het conflict met Kuyper vond

zijn weerslag in het beginselprogram in de uitgebreide aandacht voor de soevereïin, de volksvertegenwoordiging en het kiesrecht. De zelfstandigheid van de Kroon en de onafhankelijkheid van het Kamerlid werden daarbij sterk benadrukt. Vanuit een geheel verschillend uitgangspunt kwamen de vrij-antirevolutionairen in de praktijk zo heel dicht bij het Thorbeckeaanse standpunt dat in deze jaren door de oud-liberalen werd uitgedragen. Niet in de ondergeschikte positie van het parlement, maar wel in de onafhankelijkheid en eigen positie van Kroon en volksvertegenwoordiging, zowel ten opzichte van elkaar als ten opzichte van de kiezers.

Hervormden en gereformeerden

Het verloop van de breuk en de inhoud van het beginselprogram suggereren dat de Doleantie nauwelijks een rol heeft gespeeld. Dat Lohman zelf met de Doleantie was meegegaan en later ook niet meer zou terugkeren tot de hervormde kerk lijkt dit alleen maar te onderstrepen. Toch speelde het onderscheid tussen hervormden en gereformeerden wel degelijk een rol. Dat blijkt allereerst al uit de samenstelling van de fractie-Lohman en de antirevolutionaire Kamerclub na de verkiezingen van 1894. De antirevolutionaire Kamerleden waren op één na allemaal gereformeerd. Alleen Æ. baron Mackay, die zich aanvankelijk aan de kant van Lohman had geschaard maar zich na de verkiezingen toch bij de antirevolutionaire Kamerclub zou aansluiten, was hervormd. De zeven leden van de fractie-Lohman waren allen hervormd, behalve de naamgever van de fractie.²³

In de orthodox-hervormde wereld begon het rond het midden van de jaren negentig van de negentiende eeuw op politiek gebied op meerdere plekken te rommelen. Aan het eind van 1896 kwamen enkele hervormden bijeen om een partij op te richten. Tot de initiatiefnemers behoorde onder andere Bronsveld, die in 1888 al een mislukte poging had ondernomen met de Nationale Partij, en de predikant J.Th. de Visser. Bronsveld en De Visser waren vrijwel vanaf het begin ook betrokken geweest bij de oprichting van hervormde werklïedenverenigingen en bij de totstandkoming van de Christelijk Nationale Werkmansbond voor Nederlands Hervormden in 1890.²⁴ Voorgestelde namen voor de nieuwe partij als Protestantse Partij, Protestants Nationale Partij of Christelijk-Historische Kiesvereniging gaven al veel prijs over het karakter van de nieuw op te richten partij. Uiteindelijk werd gekozen voor Christelijk-Historische Kiezersbond.

De Christelijk-Historische Kiezersbond baseerde zich op de beginselen die in de bijbel lagen besloten. Duidelijke richtlijnen voor de staatkunde konden daar echter niet uit worden afgeleid.²⁵ Hoewel deze passage in tamelijk algemene bewoordingen was opgesteld, kwam het protestantse karakter van de bond vooral in de toepassing naar voren. Lid konden slechts zij worden die tot een protestants kerkgenootschap behoorden.²⁶ Anti-Kuyperiaans was de praktijk dat gereformeer-

den bij verkiezingen geen kandidaat konden zijn.²⁷ De Christelijk-Historische Kiezersbond beschikte met het *Nederlandsche Dagblad* over een eigen persorgaan.

Het herziene program uit november 1900 benadrukte het protestantse en nationale karakter van de partij. Nederland was geboren uit de worsteling voor Gods Woord en de Vrijheid des Vaderlands. Deze ontstaansgeschiedenis kon volgens de bond niet zonder gevolgen blijven voor de staatkunde. Dat gold allereerst voor de positie van het Huis van Oranje. Het constitutioneel koningschap was de uitkomst van de Nederlandse wordingsgeschiedenis en als zodanig onaantastbaar. Vanuit dezelfde gedachtegang mocht ook niet aan de positie van de Nederlandse Hervormde Kerk getornd worden. Daarnaast moest het openbaar lager onderwijs in overeenstemming worden gebracht met de grondtoon van het Nederlandse volkskarakter. Hierdoor moest de ontkerstening worden tegengegaan.

Ruim een jaar na de Christelijk-Historische Kiezersbond werd in 1898 de Bond van Kiesverenigingen op Christelijk-Historische grondslag in de provincie Friesland opgericht. Terwijl de Christelijk-Historische Kiezersbond meer een algemeen protestantse inslag had, was de Friese Bond vooral hervormd. Binnen de Bond speelden de drie hervormde predikanten J. Schokking, G.H. Wagenaar en H. van Eyck van Heslinga een grote rol. Eerstgenoemde werd voorzitter en Wagenaar secretaris. De Bond was weliswaar vrijwel uitsluitend in Friesland actief maar onderhield ook nauw contact met de Christelijke Nationale Bond van Kiesverenigingen in Zuid-Holland.²⁸ Met *De Banier* beschikte de Bond ook over een eigen persorgaan.

In het beginselprogram stelde de Friese Bond dat Nederland volgens zijn geschiedenis en karakter een gedoopte, protestantse en hervormde natie was.²⁹ De Bond verwierp de neutraliteit van de staat en streefde naar hervorming der staatsinstellingen om die neutraliteit te verwijderen. Ook bij de Friese Bond nam Oranje een onaantastbare plek in. De soevereiniteit van het Huis van Oranje was namelijk onder Gods leiding in de geschiedenis van Nederland geworteld.

Het gedachtegoed van de Friese Bond was sterk geïnspireerd door Hoedemaker, de predikant die na de Doleantie met Kuyper had gebroken. Hoewel Hoedemaker geen lid van de Bond was, oefende hij in de beginjaren grote invloed uit. De opvattingen van Hoedemaker werden in belangrijke mate bepaald door het uitgangspunt dat door het zendingsbevel uit de bijbel, het 'onderwijst alle volken', het niet zozeer ging om de doop van de enkeling, maar om de kerstening van heel de natie.³⁰ Hieruit volgde vanzelf Hoedemakers verzet tegen een opdeling van het Nederlandse volk naar godsdienstige onderscheiding, tegen bijzonder onderwijs als ideaal en tegen partijvorming. In zijn bekende brochure uit 1897 *Heel de Kerk en heel het Volk!* keerde Hoedemaker zich onder andere tegen Lohman. Partijvorming zoals Lohman die in die jaren bedreef, wees Hoedemaker af. Het ging niet om de meerderheid, maar om de waarheid. Die waarheid kon alleen gediend worden wanneer de overheid zich in dienst stelde van de Heer. Daarbij paste geen neutraliteit.³¹

Op een aantal punten bestonden tussen de drie hervormde partijtjes duidelijke overeenkomsten. Gemeenschappelijk was bijvoorbeeld dat staatkunde gebaseerd diende te worden op Gods Woord, maar dat uit de bijbel geen staatkundig stelsel kon worden ontwikkeld. Wat Gods wil inhield, stond dus ter discussie met als gevolg dat er verschillende standpunten konden worden ingenomen. Ook deelden de partijtjes de opvatting dat de overheid haar gezag aan God ontleende en niet aan het volk. Dat betekende echter niet dat er geen grenzen aan de uitoefening van dat gezag waren gesteld. De overheid diende haar gezag ten bate van het volk uit te oefenen. Geen volkssoevereiniteit dus, maar wel volksinvloed. Vandaar de noodzaak van een volksvertegenwoordiging waar alle belangen vertegenwoordigd zouden zijn.

Gemeenschappelijk was ook de opvatting dat het karakter van de natie onder Gods leiding door de geschiedenis was gevormd. De overheid diende bij haar beleid rekening te houden met dat karakter. De twee belangrijkste karaktervormende gebeurtenissen in het Nederlandse verleden waren de Reformatie en de vrijheidsstrijd tegen Spanje. Eensgezind waren de partijen dan ook over de soevereiniteit van het Huis van Oranje die krachtens de historie gelegitimeerd was. Noch de vorm waarin de soevereiniteit tot uiting kwam, het constitutioneel koningschap, noch het Huis van Oranje waren inwisselbaar.

De Vrij-Antirevolutionaire Partij was in haar program tamelijk vaag in de precisering van het karakter van Nederland. Behalve de positie van Oranje werden er verder geen concrete zaken genoemd. Dat lag bij de Christelijk-Historische Kiezersbond en de Friese Bond anders. Voor de Christelijk-Historische Kiezersbond was Nederland een protestantse natie, terwijl de Friese Bond sprak van een gedoopte, protestantse en hervormde natie. Dat impliceerde een nauwe band tussen Nederland en de Nederlandse Hervormde Kerk. In de woorden van Bronsveld, een van de voormannen van de Christelijk-Historische Kiezersbond, toen hij over de hervormde kerk sprak: '*Zij* en Nederland behooren bijeen (...) *Zij* is de historische, de door God gewilde en gewrochte vorm, waarin hier het Godsrijk is opgetreden, en al hield zij op de *staatskerk* te wezen, zij bleef tot op heden de *volkskerk*'.³² Bij beide partijen was het protestantse karakter bovendien voorwaarde voor gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid.

Bij enkele andere onderwerpen zijn de overeenkomsten bij gebrek aan expliciete uitlatingen minder duidelijk, maar liggen ze toch wel voor de hand. Zo vond de uitgebreide passage in het beginselprogram van de vrij-antirevolutionairen over de onafhankelijkheid van het Kamerlid die vooral de belangen van heel het volk moest vertegenwoordigen geen tegenhanger in het program van de Christelijk-Historische Kiezersbond of de Friese Bond, maar sloot het wel aan bij de nadruk die de Friese Bond legde op de eenheid van het volk en bij haar afkeer van partijvorming.

De vorming van de CHU 1901-1908

Gezien de overeenkomsten en verschillen tussen de partijen lag een fusie van de Christelijk-Historische Kiezersbond en de Friese Bond meer voor de hand dan met de Vrij-Antirevolutionaire Partij. Niettemin zouden juist de Christelijk-Historische Kiezersbond en de Vrij-Antirevolutionaire Partij als eerste met elkaar in zee gaan. Een belangrijke rol daarin speelde de politieke heroriëntering van een deel van de Christelijk-Historische Kiezersbond en de slechte financiële situatie van *Het Nederlandsche Dagblad*. Een aantal leden van de Christelijk-Historische Kiezersbond, onder wie De Visser en mede-hoofdredacteur Verkouteren van *Het Nederlandsche Dagblad*, was sinds het ontstaan van de Christelijk-Historische Kiezersbond steeds meer opgeschoven in de richting van de christelijke partijen. Na conflicten over de koers van het blad trad in de zomer van 1901 de andere hoofdredacteur, P.J. Muller, af waarna de richting De Visser-Verkouteren de inhoud kon bepalen. Tijdens de verkiezingen van 1901 zou het conflict openlijk tot uitbarsting komen, waarbij de oprichters recht tegenover elkaar kwamen te staan: aan de ene kant Bronsveld en aan de andere kant De Visser en Verkouteren. Hoewel op de achtergrond ook een verschillende visie op het onderwijs een rol speelde, vormde de te volgen gedragslijn bij de herstemmingen in 1901 de aanleiding tot de breuk.³³

Na de eerste ronde van de verkiezingen had De Visser de herstemming bereikt in Rotterdam I, het district waarvoor hij sinds 1897 in de Kamer zat, en in Amsterdam II. Voor de herstemmingen had hij de steun van de ARP gekregen in ruil voor steun aan Kuiper in Amsterdam VIII. Dankzij deze steun werd De Visser gekozen. De aanbeveling van Kuiper in *Het Nederlandsche Dagblad*, die het overigens ondanks deze steun niet zou redden, schoot bij Bronsveld en zijn medestanders in het verkeerde keelgat. In november kwam het op de Algemene Ledenvergadering tot een confrontatie waarbij Bronsveld het onderspit dolf. De ledenvergadering nam een motie aan waarin de door De Visser gevolgde gedragslijn werd goedgekeurd. Bronsveld en zijn aanhangers verlieten daarop de bond waarna De Visser tot voorzitter werd gekozen. Tevens werd een motie aangenomen waarin van alle afdelingen werd geëist dat ze een christelijke koers zouden varen. Hiermee had de Christelijk-Historische Kiezersbond zich definitief tot rechts bekeerd.³⁴

Het conflict gaf in een notendop de moeilijke verhouding weer tussen het orthodox-protestantisme en het katholicisme. Moesten de orthodoxe protestanten voor samenwerking met de (gelovige) liberalen kiezen tegen de Roomse ervvijand? Of moesten ze de voorkeur geven aan een samenwerking van alle christenen tegen de ongelovige liberalen en socialisten?³⁵ Bronsveld koos voor de eerste optie, terwijl De Visser voor samenwerking op christelijke basis koos.³⁶

De eerste stap op weg naar een fusie tussen Vrij-Antirevolutionaire Partij en Christelijk-Historische Kiezersbond was het samengaan van de dagbladen. Op 1 oktober 1901 werd de fusie tussen *Het Nederlandsche Dagblad* en *De Nederlander* bekendgemaakt. Het nieuwe blad bleef *De Nederlander* heten, maar kreeg als

ondertitel *Nederlandsch Dagblad tot verbreiding van Christelijk-Nationale beginselen*. Verkouteren, die tevens secretaris van de Christelijk-Historische Kiezersbond was, werd in de nieuwe hoofdredactie opgenomen. Vrij snel na het samengaan van beide bladen kwamen er gesprekken op gang over het samengaan van beide partijen die resulteerden in de oprichting van een fusiecommissie in het voorjaar van 1902. De voorstellen van deze commissie voor een nieuwe partij werden in april 1903 door beide partijen goedgekeurd. In mei 1903 vond de eerste Algemene Vergadering van de Christelijk-Historische Partij plaats.

Het beginselprogramma van de Christelijk-Historische Partij was een typisch fusieproduct. Naast het gemeenschappelijke beginsel dat de ordening Gods op staatkundig gebied richtsnoer en toetssteen moest zijn en dat die ordening openbaar is in de Heilige Schrift en in Gods leiding in de geschiedenis, bracht de Vrij-Antirevolutionaire Partij vooral het staatsrechtelijke deel in en de Christelijk-Historische Kiezersbond haar opvattingen over het protestantse karakter van de Nederlandse natie. Op dat laatste punt had Lohman echter wel water in de wijn moeten doen. Lohman was voorstander van scheiding van kerk en staat en bovendien gekant tegen een bevoorrechte positie van de hervormde kerk. Dat lag bij de Christelijk-Historische Kiezersbond anders. De kiezersbond wilde de scheiding van kerk en staat niet bevorderen en ook de bevoorrechte positie van de hervormde kerk niet afschaffen. Ze zag in deze positie juist uitdrukking van het protestantse karakter der natie. De bepaling in het beginselprogramma 'Geen kerk behoort van haar verkregen rechten te worden beroofd' bevestigde dan ook vooral de opvattingen van de Christelijk-Historische Kiezersbond.³⁷ Overigens is het de vraag in hoeverre Lohmans opvattingen binnen de Vrij-Antirevolutionaire Partij brede weerklank hadden gevonden. Het merendeel van de vrij-antirevolutionairen was immers niet met de Doleantie meegegaan maar binnen de hervormde kerk gebleven. Het valt niet uit te sluiten dat de ideeën van de Christelijk-Historische Kiezersbond over de positie van de Nederlandse Hervormde Kerk onder hen heel wat instemming vonden.

Toenadering tot de Friese Bond leek daarentegen nog ver weg. De Friese Bond had steeds bezwaar tegen de vrij-antirevolutionairen gehad vanwege hun ontkenning van het protestantse karakter der natie en vanwege de door hen voorgestane scheiding van kerk en staat. Eerder zagen we al dat Hoedemaker en Lohman elkaar op veel terreinen niet bepaald als geestverwanten herkenden. Na de totstandkoming van de Christelijk-Historische Partij was de afstand tot de Friese Bond wel kleiner geworden door het opnemen van de opvattingen van de Christelijk-Historische Kiezersbond over het protestantse karakter van Nederland in het beginselprogramma. In 1905 ontstond tussen de protestantse partijen onenigheid over de verkiezingen van dat jaar. De Friese Bond had zich uitgesproken voor voortzetting van het beleid van het kabinet-Kuyper, maar stelde voor de ARP onaanvaardbare eisen ten aanzien van de verdeling van de kiesdistricten.³⁸ Door het uitblijven van een electoraal akkoord met de wel samenwerkende ARP en Christelijk-Historische

Partij stelden de Friese christelijk-historischen in verschillende districten eigen kandidaten. De nederlaag van 1905 werd door de ARP voor een belangrijk deel aan de houding van de Friese Bond geweten.

Om de gerezen misverstanden en irritaties weg te nemen, nodigde het bestuur van de Christelijk-Historische Partij het bestuur van de Friese Bond uit voor een gesprek. Door omstandigheden vond dit gesprek pas in maart 1906 plaats. Voor de buitenwacht leek het eenmalige gesprek zowel het begin als het einde van het contact tussen beide partijen. Groot was dan ook de verrassing toen de Christelijk-Historische Partij en de Friese Bond in mei 1907 met een gezamenlijk conceptprogramma naar buiten kwamen.³⁹ De bespreking van maart 1906 bleek gevolgd te zijn door een reeks vertrouwelijke gesprekken. Een fusiecommissie stelde vervolgens een definitief ontwerpprogram op dat op 9 juli 1908 door beide partijen werd goedgekeurd. Dezelfde dag vond de eerste Algemene Vergadering van de CHU plaats.

Het program van de CHU week niet sterk af van dat van de Christelijk-Historische Partij. De wijzigingen die door de fusie met de Friese Bond plaatsvonden, hadden vooral betrekking op onderwerpen die al door de Christelijk-Historische Kiezersbond ten tijde van de oprichting van de Christelijk-Historische Partij waren ingebracht. Zo werd in het program van de CHU de neutrale overheid scherp afgewezen. De opvatting dat Nederland een protestantse natie was, werd sterker dan voorheen benadrukt, maar de Friese Bond had wel uit haar program het hervormde karakter van de natie moeten laten vallen, waardoor de natie protestants en dus ruimer werd gedefinieerd. Onder invloed van de Friezen kreeg de CHU meer het karakter van een getuigenispartij. De bekende zinsnede uit artikel 7 van het program van beginselen waarin gesteld werd dat het de CHU niet zozeer om de majoriteit maar om de autoriteit was te doen, kwam uit de koker van de Friese Bond. Het draaide niet om de meerderheid van de kiezers, maar om het gezag van Gods woord. Op het staatsrechtelijk deel van het program van de CHU oefende de Friese Bond minder invloed uit.

De fusie tussen Christelijk-Historische Partij en Friese Bond tot CHU vormde het sluitstuk van een periode waarin de partijpolitieke ontwikkeling in Nederland een sterke hervormde impuls kreeg. In 1912 zou zich nog een protestants splinterpartijtje bij de CHU aansluiten, de in 1904 in Den Haag opgerichte Nationaal-Historische Partij.⁴⁰ Ondanks de benaming was de partij eigenlijk alleen actief in Den Haag waar ze in 1905 in het district Den Haag III een kandidaat stelde. Deze kandidaat, W.C.A. baron van Vredenburg, werd ook ondersteund door de Christelijk-Historische Partij. In de herstemming legde hij het echter af tegen de liberale kandidaat. In 1912 werd de partij opgeheven en sloot het grootste deel zich bij de CHU aan. Van invloed op het program of op de koers van de Unie was geen sprake. Baron Van Vredenburg zou in 1918 secretaris van de Kamerkringvereniging Den Haag van de CHU worden.

Het is opmerkelijk dat de fusies nauwelijks tot strubbelingen binnen de Unie hebben geleid. Afgezien van een enkele uitval naar de voormalige Fries Christe-

lijk-Historischen wegens hun voorkeur voor getuigenis, konden de bloedgroepen het goed met elkaar vinden. Ongetwijfeld speelde de losse organisatie daarin een belangrijke rol.

De eenheid van de protestantse natie

In de bovenstaande beschrijving van het ontstaan van de CHU zijn al verschillende typerende opvattingen naar voren gekomen. Toch is het verstandig om hier nog even kort in te gaan op de grondslag van het christelijk-historische denken omdat daaruit veel van deze opvattingen te verklaren zijn.

In 1958 hield theoloog en bestuurslid G.C. van Niftrik een rede ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de CHU waarin hij uitgebreid inging op de grondslag van de Unie. Het Nederlandse volk, zo hield hij zijn gehoor voor, 'is niet een federatie van individuele Nederlanders; het Nederlandse volk heeft een eigen wezen, is een eigen grootheid, dat de enkeling draagt en overstijgt. Wij geloven in de roeping en taak van dit Nederlandse volk'. Van Niftrik vervolgde zijn betoog met de opmerking dat het Nederlandse volk ook niet gelijkgesteld mocht worden met een federatie van zuilen. 'Voor het christelijk-historische denken is de eenheid der natie niet slechts een ideaal, maar een christelijk-historische werkelijkheid op grond van de leiding Gods met dit volk in de geschiedenis.' Daarbij ging het vooral om het ideaal: 'christelijk-historisch denken', aldus Van Niftrik, 'gaat uit van de eenheid der natie, die zij meer gelóóft dan dat zij die aantoonen en bewijzen kan'.⁴¹ Centraal in deze beschouwingwijze stond de eenheid der natie. Dit was volgens Van Niftrik ook typisch christelijk-historisch. Christelijk-historisch denken was namelijk een denken in naties en volkeren. De oorzaak hiervan was bijbels: omdat God een verbond met de volkeren heeft gesloten en niet met individuen, mag de eenheid der natie niet los worden gelaten.

Van Niftriks formulering mag mede vormgegeven zijn door de actuele omstandigheden van het naoorlogse Nederland, het neemt niet weg dat de bijbelse fundering van de eenheid van de Nederlandse natie vanaf de oprichting van de CHU centraal stond in het christelijk-historische denken en dat het een, hoewel vaak onuitgesproken, uitgangspunt was voor allerlei opvattingen. Zo was de CHU tegen verzuiling gekant omdat dit een feitelijk opgeven van de eenheid betekende. Ook was de CHU tegen terugtrekken in organisaties voor bijzonder onderwijs wanneer dit het opgeven van het openbaar onderwijs impliceerde. Jhr. D.J. de Geer, de christelijk-historische partijleider in de jaren dertig, verwierp ook het gebruik van het woord volksdelen. Het Nederlandse volk was immers een christelijk volk en in een christelijk volk kan nu eenmaal geen sprake zijn van een christelijk volksdeel.⁴²

De zorg voor de eenheid van het volk betekende dat de CHU niemand buitensloot. Dat gold ook voor bijvoorbeeld de sociaaldemocraten. Zo stelde Schokking in 1924 in de Tweede Kamer dat de CHU het Nederlandse volk als een geheel zag en

daarom ook de sociaaldemocraten tot het Nederlandse volk rekende, of die daar nu dankbaar voor waren of niet.⁴³ Het betekende ook dat de CHU in het parlement de belangen van alle Nederlanders wilde behartigen omdat iedereen nu eenmaal deel van de natie was. Belangenbehartiging van afzonderlijke groepen, of dat nu boeren, arbeiders, christenen of Friezen betrof, was uit den boze.

De Nederlandse natie was voor de CHU geen onbeschreven blad. Integendeel, de natie was gevormd door Gods leiding in de geschiedenis. En hoewel het niet mogelijk was Gods sporen in de geschiedenis precies na te gaan, waren er wel twee gebeurtenissen waarvan vermoed mocht worden dat ze door God gewild waren. De eerste gebeurtenis betrof de Reformatie, die ervoor gezorgd had dat Nederland protestants was geworden en dat in Nederland godsdienstvrijheid en verdraagzaamheid heersten. De tweede gebeurtenis was de rol van Willem van Oranje, die door zijn strijd voor de vrijheid de Vader des Vaderlands was geworden. Vanzelfsprekend moesten deze twee ijkpunten ook richtinggevend zijn voor de toekomst. Het constitutioneel koningschap, dat aan het Huis van Oranje was opgedragen, werd in het program van beginselen omschreven als een vrucht van Gods leiding in de geschiedenis. De tweede conclusie die de CHU uit deze ijkpunten trok, was dat Nederland in overeenstemming met zijn historische ontwikkeling bestuurd moest worden als een christelijke staat in protestantse zin.

De CHU wees Kuypers antithese af. Met antithese bedoelde de antirevolutionaire partijleider dat er tegenover de christelijke levensbeschouwing een niet-christelijke, 'moderne' levensbeschouwing stond.⁴⁴ Deze verdeling van het Nederlandse volk in twee helften kreeg ook een politieke vertaling; een scheidslijn tussen de christelijke en de niet-christelijke partijen. Voor de CHU was deze opdeling van het volk niet in overeenstemming te brengen met haar opvatting over de eenheid der natie. De Unie wees de antithese in haar algemene betekenis daarom af, maar niet in haar politieke betekenis. Het was nu eenmaal een niet te loochenen feit dat er in Nederland partijen waren die niet uitgingen van de christelijke grondslag van de natie, die niet op staatkundig gebied het goddelijk gezag erkenden maar alleen de menselijke rede. Waar het christelijk karakter van de staat inzet van politieke strijd vormde, was christelijke partijvorming geboden. Christelijke partijvorming had echter een tijdelijk karakter. Wanneer alle partijen de christelijke beginselen als basis voor de staatkunde zouden erkennen, kon de bestaande partij-indeling worden opgeheven. Wat daarvoor dan in de plaats zou moeten komen, was niet altijd duidelijk. Slotemaker de Bruïne sprak in een redevoering in februari 1918 over een verdeling in vooruitstrevende en behoudende partijen.⁴⁵ Overigens betekende het bestaan van de antithese op politiek gebied niet dat deze gebruikt kon worden om onderscheid te maken tussen christenen en niet-christenen. Voor de CHU konden christenen voor een niet-christelijke partij kiezen zonder op te houden christen te zijn, evenals niet-christenen voor een christelijke partij konden kiezen uit de erkenning dat Nederland een christelijke natie was.

Een regelmatig terugkerend punt was het verwerpen van het meerderheidsprincipe door de CHU. Nederland was een protestantse natie krachtens de historie en

Gods leiding. Zelfs wanneer de meerderheid van de bevolking katholiek of niet-gelovig zou zijn, veranderde dat niets aan het karakter van de natie. Deze denkbeelden boden een opening naar een theocratie of een autoritaire regeringsvorm, maar deze weg werd geblokkeerd door het benadrukken van de politieke vrijheid en de gewetensvrijheid als typerend voor het protestantisme. Volgens Lohman was de reden waarom Nederland een protestantse natie genoemd kon worden niet dat de meerderheid van de bevolking protestants was, maar dat de beginselen van het protestantse vrijheidsbegrip in de grondwet waren verankerd.⁴⁶ Godsdienstzin kon slechts in vrijheid gedijen. Hoe anders was het elders. Waar Rome heerste, werden andersdenkenden niet geduld en niet zelden vervolgd, terwijl, volgens De Geer, de Koran, met zijn nauwkeurig omschreven regels, de natuurlijke ontwikkeling der mensheid tegenhield.⁴⁷

Eerder zijn verschillende kenmerken van de CHU – zoals de behartiging van het algemeen belang, afkeer van partijdigheid, afstand tot de kiezers en het ontbreken van een strikte fractiediscipline – in verband gebracht met het ontstaan van de Unie als een notabelenpartij met parlementaire oorsprong die bovendien het resultaat was van een tweetal fusies. Verschillende van die elementen kunnen echter ook in verband worden gebracht met de christelijk-historische denkbeelden over de aard van de natie en de christelijke grondslagen van de staat. Zo volgde bijvoorbeeld uit de zorg voor de eenheid van de natie, waar niemand van mocht worden uitgesloten, de plicht om het belang van allen te behartigen. Dat vereiste het afzetten van de partijbril. Verder valt het niet moeilijk de gouvernementele opstelling van de CHU in verband te brengen met de erkenning dat de overheid Gods dienaar is. Daarbij paste, zoals voormalig fractievoorzitter A.D.W. Tilanus nog in 1980 schreef, geen wantrouwende houding.⁴⁸ Daarnaast leidde de opvatting dat uit de bijbel geen staatkundige stelsels konden worden afgeleid tot de conclusie dat christenen over veel onderwerpen tot een verschillend oordeel konden komen. Met deze erkenning stond fractiediscipline op gespannen voet.

In het Nederland van verzuiling en antithese viel het voor de CHU niet altijd mee om haar eigen koers te varen. Zo sloten veel CHU'ers zich bij christelijke verenigingen aan en stuurden ze hun kinderen naar bijzondere scholen. Andere CHU'ers gaven de voorkeur aan algemene verenigingen en de openbare school. Gewenning aan de antithese leidde ertoe dat het tijdelijke karakter langzaam achter de horizon verdween. Voor een deel van de Unie werd christelijke partijvorming een doel op zich. Dat een aantal vooraanstaande leden na de oorlog aan de Doorbraak zou deelnemen omdat zij van mening waren dat de christelijke normen ook in de SDAP en de VDB werden erkend, kwam voor menig CHU'er als een volslagen verrassing.⁴⁹ Toen bleek ook dat de nuances van de antithese voor menig partijlid en sympathisant veel te hoog waren gegrepen. Zo schrijft jkvr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen dat ze in die tijd tijdens spreekbeurten regelmatig de vraag kreeg voorgelegd of een christen lid kon zijn van de PVDa. Conform de christelijk-historische opvattingen over de antithese antwoordde ze dat ze zich kon voorstellen dat sommige christenen van mening waren dat ze hun christen-zijn

beter konden uitdragen in een niet-christelijke partij. Daardoor werden ze ook niet minder goede christenen. ‘Dan was de boot aan. Het bestuur zat stijf van schrik aan de stoelen genageld (...) Dan kwam het: ‘God zegt in zijn Woord...’ waarop ik bliksemsnel interrompeerde: ‘...niet dat wij c.h. of a.r. moeten stemmen, dat staat nergens’.⁵⁰ Deze anekdote laat zien dat blijkbaar veel partijleden een andere interpretatie van de antithese hanteerden dan de partijleiding. Voor hen had de antithese wel degelijk de functie de bokken van de schapen te scheiden. Dergelijke spanningen tussen de theorie en de praktijk waren geen uitzondering in de geschiedenis van de CHU. Ze zullen in de volgende hoofdstukken nog herhaaldelijk terugkomen.